

УДК 930.23:94(477)“192”

**УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ СРСР У 1920-х рр.
В ОЦІНКАХ ДОСЛІДНИКІВ ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ****В. Ю. Шеремет****(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)**

Розглядаються праці радянських дослідників доби перебудови, в яких висвітлено управління економікою під час проведення нової економічної політики.

Ключові слова: історіографія; ідеологія; нова економічна політика; перебудова.

Was revived soviet researches works of era of reorganization which covers management of the economy during the New Economic Policy. Are certain parallels between modernity and period of the New Economic Policy. The importance of historical experience, which can be borrowed in the ambiguous period of the New Economic Policy. From this is derived urgency of the problem, which is examined in the article. Are called the most famous Soviet historians of the second half of 1980 and their works on the issue. Attention is focused on the issues that interest researchers perestroika era in economic management NEP period. Served varied interpretations of historians of various components and nuances studied their problems. To some extent, accounted for researchers impacts of modern socio-economic realities of the final phase of the Soviet Union for their scientific views and conclusions.

Key words: historiography; ideology; new economic policy; restructuring.

Постановка проблеми. Демократизація державних інститутів є невід’ємною складовою розвитку модерного суспільства. Ці тенденції, звичайно, торкнулися також і України. Однак важливо згадати, що протягом тривалого часу наша держава перебувала у складі авторитарної (в певний час і тоталітарної) країни, в якій усі процеси були підконтрольні одній правлячій партії. І рудименти її ідеології не зникли після розпаду СРСР у грудні 1991 р.

Незалежна Україна дістала у спадок від Радянського Союзу багато негативних рис, деякі з них наразі намагаються подолати форсованими темпами. Багаторічне панування в суспільстві й державних інститутах єдиної дозволеної ідеології ще більше ускладнює цей процес. Надмірна бюрократизація державного апарату – головний елемент радянської державної моделі – й донині має великий вплив на внутрішню політику України, зокрема на її економічний розвиток.

Намагання підвищити ефективність функціонування державного апарату через реформи не є новим явищем як для багатьох країн світу, так і для нашої держави. Навіть в СРСР проводились реформи, головною метою яких було підвищення рівня економічного зростання через налагодження роботи державної машини. Останній такий період реформ відбувався за доби відомої “перебудови” М. Горбачова. Тодішні реформи закінчились економічними катаклізмами і, як наслідок, призвели до скорочення життєвого рівня населення. Своєю чергою, це вплинуло на зміни ідеологічних орієнтирів суспільства, яке об’єктивно звинуватило в прорахунках єдину політичну силу в країні – КПРС.

© В. Ю. Шеремет, 2015

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пожвавлення суспільного руху, який виник унаслідок цих подій, позначилось і на діяльності наукового середовища, оскільки загальна лібералізація та політика “гласності”, що були притаманні перебудові, відкрили в історії СРСР багато білих плям та дали можливість дослідити їх під новим, об’єктивнішим кутом зору. Також важливо зазначити, що наукова продукція, видана в цей час, орієнтувалася передовсім на потреби суспільства, а не держави, як раніше. А суспільство було зацікавлене у швидкому розв’язанні нагальних економічних проблем. Тогочасна історична наука шукала вихід у залученні досвіду управління з минулого Радянської держави. Схожість основних засад перебудови та умов проведення нової економічної політики 1920-х рр. зробили зазначений період предметом детальної уваги як публіцистів, так і фахових істориків та економістів.

Мета статті – проаналізувати науково-історичні дослідження, які були здійснені в СРСР під час перебудови і присвячені новій економічній політиці, точніше – управлінню економікою під час зазначеного історичного періоду.

Виклад основного матеріалу. Першими почали з’являтися праці саме публіцистичного та науково-популярного характеру. Їх авторами виступали журналісти та фахові історики. Однією з перших таких праць є стаття Г. Бордюгова та В. Козлова “Время трудных вопросов”¹. У ній проілюстровано початок докорінної зміни ставлення до нової економічної політики з боку керівництва держави та фактори, що стали вирішальними у відході від ленінської концепції непу. На сторінках статті висвітлено розмежування двох понять: “непу ленінського” та “непу сталінського”. У цій праці немає будь-яких відомостей про управління економікою в роки непу, однак у ній простежуються нові тенденції радянського історіописання, зокрема, його безпосередній зв’язок із суспільством.

Зазначена стаття доповнюється працею Л. Гордона та Е. Клопова “Форсированный рынок 20-х и 30-х годов: исторические корни и результаты”², яка містить аналіз причин та передумов “великого стрибка”. Праця має переважно описовий характер, проте її автори звернули увагу на хід дискусії щодо подальшого економічного розвитку СРСР, зовнішньополітичні причини форсованої індустріалізації та її наслідки³. Ця стаття теж має публіцистичний характер та належить до науково-популярного жанру, в ній явно немає відомостей щодо управління економікою, однак концепція детального переосмислення дозволяє стверджувати про подальший якісний розвиток історичної думки в СРСР.

Особливості розвитку радянської економіки висвітлює у своїй праці “Выйти из квадрата”⁴ журналіст О. Лацис. Попри те, що автор значну увагу звертає на діяльність В. Леніна у сфері економічного менеджменту, він подає й надзвичайно важливі відомості щодо становлення радянської системи управління господарством доби непу. Чи не вперше в історіографії постає Ф. Дзержинського виступає в якості вмілого управлінця, а не керівника ВНК-ОДПУ. Зокрема, детально проілюстрована його діяльність на посаді голови ВРНГ, у тому числі розбудови під час системи промислових синдикатів та їх взаємодії з іншими суб’єктами господарювання в СРСР. Автор згадує про існу-

¹ Бордюгов Г. Козлов В. Время трудных вопросов. История 20–30-х годов и современная общественная мысль // Правда. – 1988. – № 274. – С. 3.

² Гордон Л., Клопов Э. Форсированный рынок 20-х и 30-х годов: исторические корни и результаты // Политическое образование. – 1988. – № 15. – С. 23–31.

³ Там же же. – С. 25.

⁴ Лацис О. Выйти из квадрата. – М. : Политиздат, 1989.

вання акціонерних товариств, але, на жаль, не подає конкретних свідчень про їх діяльність⁵. Характер цієї праці не можна визначити інакше, як публіцистичний, проте автор у своїх пошуках торкається окремих елементів економічного управління більшовиків та надає їм позитивної оцінки, що свідчить як про наявність ідеологічних рудиментів, так і про детальніший опис процесів, що відбувалися в 1920-і рр.

Збірка есе за редакцією Д. Лельчука “Історики спорят. Тринадцять бесед”⁶ написана у формі дискусії між кількома науковцями. У цьому виданні наявні важливі факти щодо особливостей упровадження непу. Зокрема, приділено увагу ленінській концепції кооперації; стверджується думка, що більшість сподвижників В. Леніна не сприйняли капіталістичну концепцію непу та від початку нового курсу почали захоплюватись адмініструванням. Автор наводить деякі управлінські директиви та наслідки їх упровадження для господарства країни⁷. Оповідний характер цього видання та його науково-популярний жанр завадили досліднику висвітлити проблеми економічного розвитку СРСР 1920-х рр. достатньою мірою, але факт, що фахові історики взяли участь у дискусії про природу непу та обговорювали деякі суттєві риси більшовицького управління, був сам по собі незвичним для радянської науки і певним чином характеризував суспільні настрої, що побутували під час перебудови, а також роль науковців у формуванні нової історичної парадигми.

Поруч із працями науково-популярної тематики та публіцистикою з’являються суто історичні наукові дослідження.

Наприклад, з-під пера історика М. Горінова виходить цикл статей присвячених суто новій економічній політиці більшовиків 1920-х рр. У дослідженні “Альтернативи і кризи в період нэпа (К вопросу о социально экономических проблемах внутрипартийной борьбы в 20-е годы)”⁸ він аналізує, зокрема, вплив економічної ситуації у країні на хід економічної дискусії. Дослідник пояснює причини кризових ситуацій 1920-х рр. нездатністю влади вміло керувати ринковою стихією та прогнозувати майбутні негаразди наперед, адже кожна наступна криза була логічним продовженням попередньої. Через неспроможність функціонерів дати гідну відповідь ринковим викликам, став помітний “все ускоряющийся дрейф “влево” партийного корабля”⁹. Стаття окреслює загальні вади вищого управлінського апарату більшовиків. Підкреслимо, що ця стаття є однією з перших, що висвітлює не тільки досягнення, але й прорахунки комуністичного керівництва під час непу, однак, на жаль, тільки вищого державного керівництва, а не представників окремих його відомств.

Інша праця цього ж дослідника, написана у співавторстві з економістом С. Цакуновим, “20-е годы: становление и развитие новой экономической политики”¹⁰, ілюструє процес становлення нового економічного курсу від його витоків до згортання. Умовно статтю можна розділити на дві частини: у першій аналізується неп до смерті

⁵ Там же. – С. 168, 169, 190–199, 210.

⁶ Історики спорят. Тринадцять бесед / ред. Лельчук В. С. – М. : Политиздат, 1989.

⁷ Там же. – С. 132–134, 147, 159.

⁸ Горинев М. М. Альтернативы и кризисы в период нэпа (К вопросу о социально-экономических проблемах внутрипартийной борьбы в 20-е годы) // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 1. – С. 3–18.

⁹ Там же. – С. 18.

¹⁰ Горинев М. М., Цакунов С. В. 20-е годы: становление и развитие новой экономической политики // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства. – М. : Политиздат, 1991. – С. 118–164.

В. Леніна і після того в цілому. Оформлення курсу нової економічної політики висвітлено із залученням документів, у яких йдеться винятково про внесок у розбудову державного капіталізму голови Раднаркому, детально аналізується ленінська концепція кооперації¹¹. У другій частині праці містяться відомості про проблеми радянської економічної системи, такі як приписки, залежність важкої індустрії від експорту устаткування, постійно зростаючий товарний голод, низька, порівняно з західними країнами, купівельна спроможність населення тощо¹². Стаття ілюструє вади радянського економічного управління на прикладі конкретних явищ, які стали нормою повсякденного життя у 1920-х рр. Важливий висновок щодо браку управлінського ентузіазму серед партійної верхівки, яка в роки непу втратила звичні для себе силові засоби впливу і не змогла, таким чином, пристосуватися до нових викликів. Залучення до співпраці фахового економіста дало позитивні результати: у статті помічаються початки аналізу управління більшовиків крізь призму економіки, а не політики.

У ще одній своїй статті, написаній у співавторстві з Є. Дощенком, “30-е годы”¹³, яка охоплює фінальну частину непу, М. Горінов детально висвітлює події, що передували згортанню економічних відносин у суспільстві. Автори звернули увагу на збільшення різниці між заготівельними та ринковими цінами, про підпорядкування трестів плановим завданням, про скорочення приватної торгівлі та промисловості¹⁴. Через те, що науковці ставили за мету висвітлити розвиток Радянського Союзу у 1930-х рр., відомостей про управління економікою у статті небагато, однак ті, що стосуються кінця 1920-х рр., мають неабияке значення для подальшого аналізу.

Стаття Н. Сімонова “В преддверии “Великого перелома” (причины “свертывания” новой экономической политики)”¹⁵ ілюструє передумови виникнення кризових ситуацій у радянському господарстві доби нової економічної політики. Автор звернув увагу на причини збільшення цін на промислові товари у 1923 р., методи подолання диспропорції цін на промислові і сільськогосподарські товари у тому ж році, протистояння ВРНГ та Наркомторгу за право реалізовувати продукцію промисловості¹⁶. Дослідник не розглядає економічні перетворення в СРСР крізь призму економічних дискусій, що, звісно, не сприяє відображенню всієї повноти більшовицького менеджменту в економіці.

Праця А. Солопова “Кого считали кулаком в 20-е годы (к истории предпосылок перегибов в деревне)”¹⁷ своїм критичним ставленням до описуваних подій помітно відрізняється від загальноекономічних та науково-популярних досліджень. Автор уперше порушує важливе питання: чим керувались більшовики у пошуках так званих куркулів? У статті наведено цікаві відомості про особливості поділу господарств на селі згідно з прибуковістю, адже чіпкої відповідної класифікації фактично не існувало. Хіба

¹¹ Там же. – С. 125–128, 135–138.

¹² Там же. – С. 150, 153, 156, 164.

¹³ Горінов М. М., Дощенко Е. Н. 30-е годы // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства. – С. 165–217.

¹⁴ Там же. – С. 167–168.

¹⁵ Сімонов Н. С. В преддверии “Великого перелома” (причины “свертывания” новой экономической политики) // Вопросы истории. – 1990. – № 3. – С. 59–72.

¹⁶ Там же. – С. 60–62, 67.

¹⁷ Солопов А. Н. Кого считали кулаком в 20-е годы (к истории предпосылок перегибов в деревне) // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 10. – С. 59–71.

що на сторінках журналу “Беднота”¹⁸ окремі селяни порушували питання про те, хто ж такі насправді куркулі. Подальші пошуки ідеальної класифікації нічим, по суті, не завершилися, незважаючи на участь у ній таких відомих постатей, як О. Риков та М. Калінін¹⁹. Отже, так званому розкуркуленню могло бути піддане будь-яке селянське господарство. Стаття завершується висновком щодо неспроможності більшовиків узяти під контроль усі економічні перетворення на селі, однак слід визнати, що спроби це зробити принаймні теоретично були, а практична їх реалізація (в сталінському варіанті) мала жахливі наслідки як для життя мільйонів людей, так і для розвитку сільського господарства. А. Солопов досліджує важливе питання взаємовідносин влади та широких верств населення, розглядаючи цей аспект з точки зору як владної верхівки, так і психології дрібного товаровиробника-селянина.

Проблематику нової економічної політики, зокрема, розробляли економісти. Слід зазначити, що економічні дослідження, які стосувались нової економічної політики і були написані в роки перебудови, витримані в рамках історичного спрямування з єдиною відмінністю – в центрі їхньої уваги ті чи інші особливості економічного розвитку Радянського Союзу.

У праці “Нэп и хозрасчет”²⁰ подані законодавчі акти, які регулювали діяльність промислових підприємств та їх об’єднань. Наведено такі документи, як “Примерный устав синдиката”, “Положение о Высшем Совете Народного Хозяйства СССР”, “О порядке управления промышленными предприятиями, имеющими общесоюзное значение ...”, загалом ті постанови, що формували у підприємствах принцип госпрозрахунку. Важливим є те, що упорядники для кращого розуміння наслідків цих рішень долучили праці очевидців цих перетворень, а саме економістів 1920-х рр. – Гінзбурга, Юровського, Кондрацьєва та ін. Відомості, що містяться у даній праці, дають можливість проаналізувати функціонування економіки СРСР на прикладі конкретних управлінських рішень та ставлення компетентних сучасників до перетворень, спричинених цими постановами.

У праці В. Маневича “Экономические дискуссии 20-х годов”²¹ висвітлено різноманітні підходи для визначення подальшої моделі економічного розвитку. Дослідник акцентує свою увагу також на найвпливовіших учасниках дискусії, таких як М. Бухарін та Є. Преображенський²², на рядових економістах, чий підхід до розв’язання проблем полягав у органічному поєднанні ринку і планового господарства²³. Оскільки автор не намагався відобразити особливості економічного розвитку СРСР, то відомостей щодо нашої теми у цьому дослідженні небагато, однак на сторінках означеного видання можна простежити діяльність різних установ у формуванні економічної доктрини в СРСР крізь призму участі їх робітників у дискусії 1920-х рр.

Видатний економіст Ю. Голанд у своїй монографії “Кризисы, разрушившие НЭП”²⁴ детально ілюструє економічне та політичне життя СРСР у другій половині 20-х рр. ХХ ст. Серед найважливіших відомостей – залучення більшовиками селянства до місцевих

¹⁸ Там же. – С. 60, 61.

¹⁹ Там же. – С. 63, 64.

²⁰ НЭП и хозрасчет / гл. ред. кол. Н. Я. Петраков. – М. : Экономика, 1991.

²¹ Маневич В. Е. Экономические дискуссии 20-х годов. – М. : Экономика, 1989.

²² Там же – С. 26–31.

²³ Там же. – С. 32.

²⁴ Голанд Ю. М. Кризисы, разрушившие НЭП. – М. : Международный НИИ проблем управления, 1991.

органів влади, що робило сільськогосподарського виробника впевненим у завтрашньому дні, саботаж цієї програми місцевими функціонерами, зміни у ставленні до спеціалістів з приходом у ВРНГ Ф. Дзержинського²⁵. Крім того, автор детально аналізує причини виникнення кризових явищ у непівській економіці, розглядаючи їх крізь призму прорахунків ЦСУ та РСІ²⁶. Ця монографія, на наш погляд, об'єктивно та досить змістовно ілюструє протиріччя нової економічної політики крізь призму діяльності державних інститутів та із залученням даних ринкової кон'юнктури й динаміки цін на споживчі товари.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Доба перебудови є надзвичайно важливим періодом радянської історіографії. Виникнення гострих суперечностей розвитку держави та суспільства кінця 1980-х рр. породило необхідність їх долати. Дослідження нової економічної політики здавалось найпродуктивнішим шляхом для розв'язання насущних питань сьогодення. Лібералізація суспільства, "гласність" лише сприяли цьому. Попри це, на сторінках більшості праць, виданих у роки перебудови, спостерігається наявність рудиментарних ідеологем, чия присутність пояснюється, мабуть, даниною пам'яті минулій історіографічній традиції чи її тяглістю. Напевно, ці самі тенденції історіюписання були причиною недостатньої уваги дослідників щодо управління економікою. Втім зазначимо, що саме наприкінці 1980-х рр. науковці поступово починають досліджувати економічний менеджмент, який до цього часу залишався terra incognita.

²⁵ Там же. – С. 5, 6, 10.

²⁶ Там же. – С. 23, 24, 33, 34.